

КРИМ В ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

УДК 930.1(477)«1575»

Дмитро Вирський
(Київ)

КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ВІЙСЬКО В ПОХОДІ 1575 р. (за Б. Папроцького «Історією жалісною...»)

Б. Папроцького віршована «Історія жалісна...» (Краків, 1575) є одним з найдетальніших описів успішного татарського набігу. На прикладі набігу восени 1575 р. маємо докладну картину організації татарського війська у поході, сценаріїв дій загонів при бойових зіткненнях, прояснення логістичних особливостей війни на Поділлі зокрема та Західній Україні взагалі, майже фотографічні реконструкції окремих двобоїв, унікальний опис татарських прапорів. Подана численна біографічна інформація щодо відомих на українському прикордонні Речі Посполитої осіб (як з польсько-українських, так і татарських кіл). Присутня багата топонімічна інформація, яка має зацікавити краєзнавців.

Ключові слова: кримськотатарське військо, Бартош Папроцький, набіг 1575 року.

Питання про формування наративного образу татарських нападів на Україну досі практично не порушувалося у вітчизняній історіографії, оскільки належало до ззовні «очевидних» тем. За джерело цього образу зазвичай подається «одвічна» та апріорна народна пам'ять, яка не потребує жодних наукових досліджень. Утім, сучасна наративістика навчила нас обережно ставитися до «очевидного».

Відтак, аналіз мабуть найяскравішого в річпосполитській історичній літературі опису успішного татарського нападу 1575 р. – віршованої хронічки Бартоша Папроцького (1543-1614 pp.) «Hystorya zalosna o prętkości u okrutności Tatarskiey a o srogim mordowaniu u popsowaniu Ziemię Ruskiej u Podolskiey. Ktore sie stało Księżycza Października Roku 1575» / «Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575» (Краків, 1575) – дозволить по-новому поглянути на цю проблему. До речі, ця історіографічна пам'ятка практично не введена до наукового обігу (причому не лише в Україні)¹.

Це твір про вторгнення кримців на Україну у вересні-жовтні 1575 р. досі малознаний історикам, хоча його короткий латиномовний переказ маємо наприкінці вже згаданого твору Л. Горєцького про війну з турками молдавського господаря Івоні 1574 р.² Автор «Війни Івоні» прямо зауважив, що татарський напад жовтня 1575 р. – це помста турків за козацько-молдавську акцію 1574 р.

Також екстракт з «Історії жалісної», без посилання на оригінал, можна зустріти і на сторінках популярного польського перекладу (з доповненнями) Мартіна Пашковського (помер після 1621 р.) трактату Алесандро Гваньїні (1534-1614 рр.) «Хроніки європейської Сарматії» (Краків, 1611 р.). Зауважимо, що перше базове видання «Хроніки» (1578 р.) цього матеріалу ще не містило. Уривок вставлено у виданні 1611 р. при оповіді про панування польського короля Генріха Валуа, а 1-е видання 1578 р. завершувало блок королювань описом самої лише коронації останнього у 1573 р. Відтак, питання, хто був ініціатором внесення до тексту «Хроніки» цікавого тут матеріалу – сам Гваньїні чи таки Пашковський, залишається відкритим. Автор даної статті схилиється до другої кандидатури.

«Історія жалісна...» може у вітчизняній історіографії претендувати на статус класичного опису вдалого – для татарської сторони – набігу на українські землі. Причому, з-поміж інших інформаторів про цю подію (Гваньїні-Пашковський, Оржельський, Гейденштейн) – не враховуючи Горєцького, який прямо реферував текст Папроцького – найбільшу текстуально-сміслову близькість до Папроцького демонструє оповідання Свентослава Оржельського (Ожельського, 1549-1598 рр.). Вірогідно, що обидва мали доступ до однакових першоджерел. Більше відмінностей і додатків у Рейнольда Гейденштейна (Гейденштейна, Гайденштайна, 1553-1620 рр.). Усі три ці «паралельні» описи коментуються у принагідних посиланнях³.

Про загальну «технологію» татарського нападу 1575 р. Папроцький завважив, що татари «обережно» прорвалися-«перебігли» через землі Поділля, а вже на терени Русі – Руського воєводства, «без поспіху» ввійшли і тут площу сорок миль вдовж і впоперек «оббігали, пустошачи, Поганські загони». До зони спустошення потрапила й Волинь, мужніх захисників якої татари «обійшли хитро».

Цілий фактографічний розділ Папроцький скромно назвав «Сума Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської».

Відправною точкою хроніки обрано день 15 вересня 1575 р., коли «поштивий» Миколай Сенявський – «гетьман» та «староста стрийський»⁴, розіслав з Сеняви⁵ українній шляхті листи-оповіщення про вірогідний татарський напад («від негідних Татар великий неспокій»). Вісті ці сам керівник оборони України отримав від прикордонних старост, а також від власних «шпигунів густих» та «від Гетьмана з Низу Князя Ружинського / Богдана, досить славного Мужа / і справного»⁶. Тут зауважимо, що, можливо,

низовці напередодні нападу татар ходили походом під Балаклею⁷ (за погодженням із коронним гетьманом Єжи Язловецьким, який також претендував на цей зруйнований замок?), де перешкодили намірам турків збудувати тут нове укріплення. Оржельський згадує скарги на це, привезені турецьким посланцем до М. Мелецького, якраз під час татарського нападу⁸.

За цими даними «Цар Перекопський виправив своїх синів / І Бакая з Сьозою⁹ / і три Орди з ними». Зауважимо, що татарський напад великою мірою був обумовлений часами безкоролів'я у Короні, коли з формальної точки зору вже не діяли жодні домовленості, які тоді мали ще дуже особистісний характер (а отже, за принципом – нема короля, нема його права, нема того, кому слово давали).

Отже, татар на Україні справді чекали. Гетьман Сенявський оголосив про мобілізацію шляхти. Вона мала відіслати родини «на Замки / на певні покої», а сама – їхати «йому на порятунок», власне на підмогу, бо було зрозуміло, що гетьман опиниться на вістрі майбутнього протистояння.

Далі Папроцький описує і «сили опору» (головним чином це ополчення Руського та Подільського воєводств), які зосередилися («з'їхалися») на заклики Сенявського. Але формат статті змушує опустити цю частину твору.

Першим місцем зосередження стало село Вольки (ближче не знане; назва ця на рідкість «серійна» на той час). Звідти «у гурті» рушили за Пłosкирів (нині м. Хмельницький), де від замку за «чверть милі» табором стали. Тут чекали від Сенявського на нові звістки про рух татар. Вони надійшли швидко. За інформацією гетьманських шпигунів ворог прудко наближався, його стоянка («лежі») вже зафіксована у 15 милях (приблизно 100 км) від розташування табору оборонців; орієнтовним часом зіткнення називалась «неділя» (21 вересня?)¹⁰. Вожді походу, Мелецький та Сенявський, скликали раду командирів, на якій оголосили отримані вістки та питали у досвідчених вояків («у Ротмістрів свідомих там шляхів / У звичайних служилих і Мужніх Козаків»), як вони бачать можливий план бойових дій. Ветерани міркували, що татари не зйдуть вже з торованого Чорного шляху¹¹ і саме тут їх треба зустрічати (бо «на інший [шлях] не перескочить той Поганець хитрий / оскільки їм у кожний бік вже звідти перехід прикрій»).

Сам польний гетьман Сенявський просив, аби зосереджене військо рухалось до нього, але військова рада спочатку відповіла, що краще хай він поспішає до гурту. Втім, згодом аргументи гетьмана («він розуміючи ці потрібні речі / на пильний той розум свій / наперед тримався опіки») та ротмістрів, які вже перебували при ньому і самі писали до війська, аби до них поспішало, перемогли. Армія рушила за Меджибіж (замок над Чорним шляхом, володіння Сенявських) на з'єднання із гетьманськими загонами.

Утім, загального ватажка походу зібрані під Пłosкировим ротмістри, вирішили обрати на місці. Провід запропонували найбільш очевидній кандидатурі – Миколою Мелецькому. Тоді ж об-

рали й помічника (поручника) гетьманського. Ним став «мужній» Марцін Кунат¹² – «котрий свідомий хитрості злого Поганина». І вже разом «ці Вожді / той люд розділили / З людей пильних і Мужніх Ротмістрів учинили».

Опис Папроцьким всієї цієї процедури обрання гетьмана військ українних є дуже важливим для вітчизняної історіографії. Він подає явний «взірець» такої самої процедури у запорожців (у варіанті старшинської ради), а отже долає нерідкі штучні спроби вибудувати надмірну дистанцію між військовим мистецтвом останніх і урядовими військами Речі Посполитої. Принагідно зауважимо, що і «чорна рада» (за участі рядового складу Війська Запорізького) мала за взірець, напевно, процедуру т.зв. «кола ридарського», в якому так само брали участь усі шляхетні вояки. Зокрема, саме так звав цю раду і Папроцький при описі обрання гетьманом запорозьким С. Зборовським у 1579 р.¹³.

Далі Папроцький наводить реєстр-характеристику окремих підрозділів та їх вождів. Окремі дрібні підрозділи продовжували прибувати до війська («Прибувало до них людей досить з усіх сторін / Вітчизни своїй милій / для певної оборони»). Отже, загальна чисельність армії Мелецького була не менша за дві тисячі кіннотників (без численної «челяді»). До речі, Оржельський подавав цифру 4 тисячі війська під проводом Мелецького.

З п'ятниці на суботу (з 19 на 20 вересня?) прийшли нові звістки від Сенявського. Він повідомляв, що татари рухаються дуже сторожко. Під своїм командуванням Сенявський мав досить невеликі сили – не більш однієї тисячі вояків, «гідних до бою», без урахування «челяді». Отже, допомога йому була конче потрібна, і Мелецький, «не мешкаючи», рушив на з'єднання з польним гетьманом. Причому, знаючи про звичай татар ходити кількома загонами та небажання слідувати «правилам війни» гідних людей (їм «пристойніше, мабуть, зі псами воювати»), гетьман тримав своє військо напготові.

Свою армію Мелецький підняв удосвіта («Перед світанком у Суботу / за кілька годин встали») і рухався на з'єднання з Сенявським цілий день, лише на годину вночі «ставали над болотом у діброві». Сюди, до польного гетьмана, котрий вже приєднався до головного війська, «прибігли послі» від воєводи київського князя Василя-Костянтина Острозького, який очолював оборонців Волині. Вони повідомили «певні новини», що гетьманське військо вже завтра може вступити у бойове зіткнення із ворогом. Татари уже увійшли «до волості», себто до межі осілих поселень. Головний кіш татарський «безпечно» став під Сенявою і звідти вже розпускає загони для спустошення краю.

До речі, за Гейденштейном, татарських загонів, які історик-сучасник вважає розвідувальними, було два: один пішов під подільську Сеняву, другий – до Басарабова броду¹⁴ під волинським Острополем. Оржельський пише про один 15-тисячний загін, але вважає, що кінцевим пунктом, якого сягнуло це військо, була не Сенява, а Старокостянтинів (Костянтинів) у волинських володін-

нях князів Острозьких. Щоправда, в оригіналі це трапилося аж 14 жовтня, отже, якщо це не помилка і не слід читати, скажімо, «14 вересня», то, швидше за все, мова тут йде вже про другу хвилю нападу.

Але повернемося до викладу подій Папроцьким. За ним, князь Острозький запропонував гетьманам спільний удар на ворога. «О шостій в ніч» він подав нову звістку про бойову ситуацію.

На думку Папроцького, волинський командувач пропонував дати «битву з ходу» (див. прецедент в описі битви під Ольшаницею 1527 р., проведеної батьком В.-К. Острозького¹⁵). Історик кається, що «не вміє» викласти задум полководця, але дещо тут-таки можна додати. Йшлося, явно, про кліщі-котла, коли гетьманські війська з району Меджибожа підходять до Сеняви з південного напрямку, а волинці Острозького, здолавши Басарабів брід через Случ під Остроподем, оточують це місто з півночі. Загалом, «інформатори» Папроцького, явно перебували при війську Мелецького, тому про дії інших «з'єднань» він поінформований менше.

Усе військо, впевнене у Божій допомозі, нетерпляче чекало на час битви – «З радістю дня чекали / і про те просили/ Панів/ аби щонайшвидше звідти рушили». «Хіті і серця / усім прибувало» від звісток про наближення все нових численних коронних підрозділів. Утім, на допомогу гетьмани не чекали і повели свої «справні роти» під Сеняву. Татари тут почувалися ще цілком безпечно. Вони розпустили «в різні боки» загони, що почали пустошити край. Причому, полонених до коша не вези, а стинали на місці (отже, поки що не бажали обтяжуватись?).

Увесь місцевий люд, кидаючи власні оселі і добро, збігся «до Міста під Замок». Утім, тут виявилася звичайна проблема прикордонних українських замків. Їх часто використовували для утримання полонених татар, а, бувало, ще й татарські вояки, прийняті на службу прикордонними магнатами, розчаровувались у володарі і бажали повернутись до одноплемінників.

Здається, саме останній випадок мав місце у Сеняві (інформацію Папроцького все-таки можна витлумачити й інакше: татарин-зрадник та його спільники могли бути у замку на становищі бранців або й випадкових мандрівників). Сенявські тут справді утримували досить значні допоміжні татарські підрозділи. Місцеві татари і організували змову з метою здати місто ворогам. Один з них «утік до тих злодіїв, що місто палили / котрі його дуже швидко / і вдячно прийняли». У цей час «негідні жінки» інших місцевих татар (або якісь бранки; у хроніці Гваньїні – це саме бранки) «вживали фортелів негідних, хоча недовгих». Вони «позаливали гармати, [так що] стріляти з них не могли». Утім, цього виявилось недостатньо для перемоги нападників. Місцеві ополченці – «люди з тієї Волості» – з рушниць «їх відстріляли».

Саме цього гострого моменту обложеним надійшла допомога. Війська Мелецького та Сенявського (хроніка Гваньїні 1611 р. вважає, що це був загін братів Струсів; те саме твердить і Гейденштейн, який був більш-менш сучасником подій) розігнали

облогу і, «немовби Турки теж, в Замок вскочили». При цьому «не вбили лише трьох» з тих, до кого дотягнулися (тут мова йде або про татар-зрадників у замку, або про ворожих вояків, які вже увірвалися до нього).

За татарами, які втікали (хроніка Гваньїні подає, що татари з-під замку втекли до коша, котрий стояв під містом і з ним вже відступили до головних сил в Диких полях), відразу спорядилися («одразу сіли на коней») в погоню «козаки тієї волості». Добре обізнані з місцевістю, вони «насіли» на втікачів і, «женучи дібровою, досить їх мужньо били / мало не увесь Загін той їх погромили». Нещаслива доля випала і головному сенявському зраднику, татаринові, який перебіг до ворога. Після невдачі зі штурмом, його звинуватили в зраді уже нові «свої», за що неборака і скарали на смерть.

Взяти участь у переслідуванні татар з-під Сеняви бажали й підрозділи з війська Мелецького. Особливо наполегливо просилися в гетьмана брати Струсі. Спочатку польський полководець дався себе вмовити, але, побачивши, скільки людей тихцем приєднується до Струсів, заборонив виправу. Адже коронних військ було не більше трьох тисяч, а татар, за повідомленнями шпигунів, 15 тисяч. Це були сили білгородських і добруджських татар (вожді – Бакай і Сьоза), також загони двох ханських синів – «Албігеря»¹⁶ та «Казігеря»¹⁷. Гетьман побоювався підступної засідки на свої розпорошені сили.

Папроцький розлого вихваляє гетьманську обачність, втім, здається, тут Мелецький як полководець втратив стратегічну ініціативу. Військо просувалося надто обережно, без втрат, але ворог так і не наздогнало.

Лише чотири шляхтичі таки випросилися у Мелецького у швидкий рейд. Це був місцевий подільський шляхтич Виступ¹⁸ та охочі скласти йому компанію («так як на бенкет») Рожнятовський¹⁹ («сивий малої вроди»), Єзюрківський²⁰ та Кайецький²¹. Їм бойове щастя посміхнулося. Зовсім недалеко відбігши, вони зустріли невеликий загін татар. Ватажок татарського загону, аби позбутися переслідування, виїхав назустріч чотирьом бійцям «сам-десять». Утім, попри чисельну перевагу, поведився досить несміло, чекаючи, що за цими чотирма можуть з'явитися і більші сили.

Троє шляхтичів обрали собі по власному супернику, а С. Виступу, як вождю, випало битися з татарським ватажком. Цей останній хотів втекти від бою, але Виступ його наздогнав, зачепив списом («Аж по самому жеребцю спис його пробіг») та збив з коня. На поміч ватажку кинувся інший татарин, який хотів стрілити з лука впритул. Виступ вчасно побачив небезпеку і, обернувши швидко коня прудкого, дістав нового супротивника рогатиною в горло («під щоку»). Ворог таки встиг вистрілити у слабіну його обладунку, але, «з ласки Божої», нешкідливо. Однак, ватажка татарського у цей час двоє інших татар підхопили із землі та втекли. Виступу лишилися трофеї – кінь, шабля та лук ворога. Його ж соратники «кожний свого на землю поклали / З коней, [вони] лежачи здихали / і жоден не ожив».

Інші татари втекли «до Коша», в якому усі «власне, як птахи, з гнізда зараз схопились». Наздогнати їх війську Мелецького вже не вдалося. Більш успішно проти розпорошених татарських загонів діяли сили князя Острозького. Вони, як уже мовилося, йшли до Сеняви на з'єднання з гетьманами, втім до бою не встигли. Але деякі загони татар, що, ймовірно, за добре описаною у Боплана тактикою, розбігалися в різні боки від міста, щоб потім вже знову зібратися до купи, волинцям вдалося перехопити і погромити. Папроцький лічить вбитих ними ворогів на дві тисячі, ще певну кількість винищили місцеві селяни («а інших селяни з Волості у дібровах забивали»).

Героями переслідування татар стали «свої» степовики: подолянин Ярмолинський²² – слуга-найманець князя Острозького та черкес Темрюк (Темрюк Шимкевич)²³ – «ротмістр гетьманський», піддєглий Сенявського. Завершивши переслідування, війська оборонців краю знову повернулися під розорену Сеняву.

Тут було отримано «вістку непевну» про нове згромадження татар, готових «дати битву». Мелецький знову посилив пильність, заборонив віддалятися від війська та звелів закладати табір під сенявським замком. Він мав підстави побоюватись нового нападу, адже, за попередніми даними, татари мали із собою гармати. Відтак, військо кілька годин простояло без руху, чекаючи на нові певніші вістки.

Шпигуни, повернувшись «надвечір» (це все ще неділя, 21 вересня) «від броду» (Басарабова на Случі?), до якого було півдня ходу, донесли, «що Поганин вже переправився / тільки знак, коли втівав / по собі залишив», постинавши загнаних коней та волів. Утім, татари не полишили розпускати загони, що «розійшлися на Волинь / і в Подільські сторони». Наздогнати у Басарабова броду якісь частини ворога встиг князь Острозький. Тут він «заліг» і «трикратно бив при тому броді» татар (відсталих?). Дістав чимало в'язнів, яких «козаки його / водили, б'ючи їх, при очі до нього».

У цей час Мелецький під Сенявою дочекався повних відомостей від «своїх певних шпигунів / котрі оббігали шляхи / також річкові береги», про безпеку для свого війська. Тоді звелів повернутись до табору на відпочинок, утім не дуже розслабляючись («Відпочинків однак звичайних наказав занехаяти»). Причому особисто вночі об'їжджав табір, спокій вояків «стерезу чи / як синів своїх батько ласкавий».

Вранці, «у понеділок» (22 вересня) сторожа привела до Мелецького бранця. Він оповів, що хоча кіш татарський вже відступив, але кілька сотень татар ще блукає тут «у діброві». Цю інформацію підтверджували й інші бранці. Відтак, оскільки потреба триматись укупі відпадала, охочі рушили ловити цих відсталих татар.

Утім, військовоє щастя їм не посміхнулося. Як колоритно висловився Папроцький – «Але фортуна, де схоче, там коло обертає / на кого неласкава/ в мурі його намацає». Татари від згаданих переслідувачів «вислизнули» та «по цій діброві врозтіч розбіглися». Лише місцеві козаки їх «по одному били / а залишок Волинцям до

рук загнали», тобто ці татари таки також пробували втекти в бік Басарабова броду.

Коли «панята приїхали / коней нагонявши / у дібровах цих великих там нічого не наловивши», Мелецький, оскільки необхідність у центральному керівництві вже фактично відпала, питав командирів підрозділів, чим би вони самі хотіли зайнятися. Перебувати під Сенявою військо довго не могло, адже тут було для нього замало паші для коней.

Обережні радили почекати розпускати військо, доки «шпигуни шляхи об'їдуть» і дадуть знати, чи татари вже справді пішли, чи зачалися та чекають на можливість нового нападу. Цю думку особливо обстоював польний гетьман Сенявський – особисто відповідальний за прикордонну оборону взагалі. Утім, перемогли бажуючі розпуску війська, аби «даремних незручностей і втрат позбутися». Папроцький жалкує за цим рішенням і нарікає на зрадливу фортуна. Сам Мелецький, як свідчить Гейденштейн, повернувся до свого подільського маєтку – с. Устя при впадінні Смотрича до Дністра (нині Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.).

Сенявський, вже лише з власними підлеглими – 1 тисяча вояків, таки рушив слідами татар. Вздовж Пд. Бугу він дійшов до Пикова²⁴, де й став табором. Очевидно, Сенявський не мав жодного уявлення, куди подався татарський кіш, хоча остання фіксація під Остроподем мала б насторожити. Напрямок, який він обрав, аби «йти слідом», був якраз найкоротшим шляхом для відступу татар «додому».

Під Пиковим «з цим людом, до битви чулим і готовим», чекаючи на інформацію від сторожі та шпигунів, польний гетьман «лежав» зо півтора тижні. Але, тільки-но дочекавшись результатів розвідки сторожі, «через великий голод» полишити табір була змушена більша частина війська. Гетьман Сенявський «заледве з п'ятьма сотнями лишився тільки в полі», і ті, перебувши «час короткий», відступили назад під Меджибіж. Лише частину загону було залишено біля річки Цеси-«Ciesy», «аби сторожи дочекатись» (напевно, йдеться про річечку Хвоси в районі сучасного с. Теси – це на півдорозі з Пикова до Меджибожа²⁵). Сам Сенявський тоді вже захворів, і його, не довізши до Меджибожу, «кухарським возом» доправили лише до Хмільника. Тут він «для спочинку лишився / бажуючи, аби певну вістку від своїх шпигунів отримати». «Надвечір того ж дня» (це перші дні жовтня) інформація від останніх таки надійшла з Білої Церкви. Шпигуни доповідали про нові сили татар, які зійшлися у чистому полі з тими, що відступили з-під Сеняви. Це з'єднання татарських сил було зафіксоване очевидцями «у середу» (1 жовтня?). Зауважимо, що Оржельський подавав дату 28 вересня (неділя) як таку, коли татари вже увійшли на терени Руського воєводства. Отже, якщо приймати його датування, тут мала б бути середа 24 вересня.

Сенявський негайно скликав свій 5-сотенний загін, який прибув до Хмільника «в п'ятницю» (3 жовтня?). Татари «у суботу» ночували в якихось Грушках²⁶, а в неділю (5 жовтня?) були вже за

Улановим²⁷. Потім, минувши Хмільник, «просто до Сеняви пішли», там зупинилися на ночівлю (6 жовтня), а наступного дня (7 жовтня) сягнули Красилова²⁸. Тут також не затримались, лише захопили п'ятох бранців під цим замком. Далі, «минаючи Костянтинів» (Старокостянтинів), пішли на Купелі²⁹ (8-9 жовтня?). Пройшли повз Маначин³⁰, де «також ночівлю мали» під «Гозовцями» – мова, напевно, про сучасне с.Ожигівці³¹ (9-10 жовтня?).

Звідти загони розпустили «з суботи на неділю» (з 10 на 11 жовтня?). Сам кіш спрямували до Тернополя. Під ударом опинилася територія завдовжки в 30 миль (200 км). До річі, Гейденштейн пише, що татари сягали під Львів та Сокаль, під загрозою були цілі Галицька та Волинська землі. Він навіть свідчить, що, аби ширити пострах, окремі татарські загони сягали Могили(село та абатство цистеріанців під Краковом) й «Rozwornu» (?)³².

Все, що зміг у цій ситуації зробити Сенявський, – це розіслати листи з попередженням про новий напад. Відтак «уся країна в Замки поховалася», знайшовши тут притулок «з людьми, з худобою і з отарами». Це дещо зменшило втрати від татар. Утім, не всі повірили листам гетьмана.

Зауважимо, що Сенявського таки дехто бажав зробити цапом-вбдувайлом. Як писав Оржельський, на з'їзді руської (в сенсі Руського воєводства) шляхти в Стежиці 15.XI.1575 р. йому висунули претензії, що він не дав жодної генеральної битви татарам під час їх наскоку, та просили уряд замінити його на посаді польного гетьмана³³.

Папроцький звинувачує українських магнатів і шляхту в надміру повільній мобілізації сил на заклик Сенявського. Понад це, урядники навіть не завжди йняли віри вісникам-очевидцям і не квапилися довести гетьманські листи-попередження про татарську загрозу до населення.

Далі Папроцький повертається до Сенявського, який тоді самотужки намагався хоч якось протистояти татарам. Першочерговим завданням для нього стало здобуття «язика» з ворожого стану. Для цієї справи Сенявський, ще коли татари проходили недалеко Хмільника, відрядив 30-кінний загін на чолі із Стуженським³⁴.

Проте татари йшли сторожко, і ніхто від спільного гурту не від'їжджував. Спровокувати ворога на погоню за своїм невеличким загonom Стуженському також не вдалося. Він повернувся ні з чим.

На зміну йому Сенявський відрядив новий під'їзд – 40-кінний загін на чолі із Лиском Козловським³⁵, «мужем виборним». Останній переслідував татар аж до самого Тернополя. Загін не раз бачив ворога, робив численні сміливі наскоки на його табір, але нав'язати бій супротивнику та здобути «язика» так і не пощастило.

Сам Сенявський, хоча це й було ризиковано для нього самого, також рушив зі своїми скромними силами вслід за татарами. Понад Пд. Бугом він дістався Меджибожа. Звідси польний гетьман відправив вже більший загін на чолі із сином славнозвісного Бернарда Претвіча – Якубом³⁶. З ним разом пішла рота Яна Радецького³⁷ та

охочі із інших рот, найбільше з роти Свірчовського³⁸. Можливо, це той самий Ян (Іван) Свірчовський (Сверчовський, Свірговський), легендарний козацький гетьман, герой війни Івоні 1574 р. Як відомо, він після розгрому молдавсько-козацьких військ потрапив у полон до турків, з якого згодом був викуплений. Не ясно, чи на осінь 1575 р. він уже повернувся на батьківщину (хоча це досить вірогідно), чи тут йдеться про якогось його родича³⁹.

Із залишком свого загону Сенявський рушив до Пłosкирова. Здається, він розраховував знайти тут вже зібраний підрозділ українських панів, з якими можна було б почати битись із ворогом у полі. Утім, цього разу татарам вдалося дезорганізувати мобілізацію збройних сил України. До польного гетьмана «людей з жодного боку аніскільки не прибувало. / Кожний, як птах у клітці, при своєму Замку сидів / І перед численністю Поган / куди їхати не знав».

Сенявському лишалося тільки продовжити розсилати невеликі загони, які могли протистояти хіба окремим татарським чамбулам, зайнятим спустошенням краю. Так, він відправив у рейд вісімдесят вояків на чолі з «мужнім» Зигмунтом Гарнишем⁴⁰ та п'ятдесят козаків – «виборних Юнаків» – під головуванням Томаша Крушельницького⁴¹.

Татари, як звичайно, уникали прямих зіткнень з вояками Речі Посполитої. Тому ці розіслані Сенявським ротмістри, «час немалий ходячи» слідом за неприятелями, «не могли з ними битви жодної сточити на Поділлу». Лише під Базаром⁴² їм пощастило наскочити обтяжених здобиччю татар, які йшли з Волині. Їх жовніри «двічі громили на полі» та «багато худоби / стад / людей / коней відгромили». Мали трохи бранців, але все це далось нелегко. Серед гетьманських вояків було чимало поранених, бо татари зчинили значний опір («Бо той негідний набрід Мужньо від них боронився»).

Тут Папроцький описав такий собі «двобій богатирський» – коли відомий на українському прикордонні силач Якуб Незабитовський⁴³ «мужньо забив» татарського мурзу – ватажка власного чамбулу у складі 70 осіб. Опису «кондицій» цього татарина позаздрив би і який-небудь Тугарин-Змій:

*Лежав здохлий від землі в пояс хлопчу дорослому.
Його силу і мужність тут оповім кожному.
Чола дві п'яді завиширки мав/ до своєї вроди /
І волосся дуже рідке на вусах та бороді.
Розумій до тієї голови/ що за рука була /
Або нога [як] вздовж товста/ котра його носила.
Стріла довша від інших п'яді на півтори /
Хоча був сивий [та вже] підстаркуватий, але був хлоп швидкий.*

До речі, згодом ця характеристика (у скороченому варіанті) була застосована до самого Незабитовського, «котрий був такий товстий⁴⁴ і пикатий, що око від ока було у нього на відстані цілої п'яді»⁴⁵.

Згаданий «зацний мурза» бився затято. Смертельно поранив двох «пахолків» (бойових слуг): одного стрілою, яка пройшла на-

скрізь через свитку, панцир та навіть тіло «пруджого коня» (яким вояк прикрився?), другого («пахолка Пана Яшевського⁴⁶»), рубо- нувши по голові через шолом («шишак»). Але в цей час «його спи- сами з усіх боків пробили / і як упав на землю, зараз уморили». Зауважимо тут, що в усіх описаних Папроцьким двобоях успіх жовніра визначається переважно списом, а татарин завжди б'ється спочатку стрілою, потім – шаблею.

Розгромлених татар з-під Базару жовніри гнали та «щасли- во громили» ще дві милі (до 15 км). Лише втома коней та ніч, що надходила, не дозволили їм винищити усі залишки цього татарського загону. Утім, продовжили погоню сім найзавзяті- ших: Ян Радецький – «Ротмістр Зацний», його «товариш» «гідний» Дем'ян Ніжинський⁴⁷, Віцентій Вольський⁴⁸ і з ним «мужній» Боболецький⁴⁹, з ними «малий, але мужній» Суша Підгорецький⁵⁰, Солімирський⁵¹ – «муж великий з роти Свірчовського», а сьомим був «пахолок» того самого Яна Радецького. Вони ще «із добру милю» (6-7 км) «били і стинали» татар-втікачів.

Третій раз загону Претвича-Радецького довелося вступити в битву під Збаражем⁵², але тут їм фортуна зрадила. Як пише Папроцький, «за своїм великим нещастям заледве людей увели». Тут «перемога численності Татар / і черні немало / що грабунком бавилася / при тому горла дало».

Напевно, битва розгорталася таким чином, що після першої почасті успішної атаки жовнірів частина війська (простолюд- ополченці?) кинулася грабувати ворожий табір, але контратака татар змусила основний загін відступити, залишивши на поталу тих, хто захопився мародерством. Докладніше про цю подію оповів Гейденштейн. За ним, під Збаражем зібралися українські старости: черкаський Михайло Вишневецький (1529-1584 рр.), кременецький Ян Збараський (1553-1608 рр.) та теребовельський Якуб Претвич. Проти них були настільки значні сили татар, що вони вагалися ви- ходити на битву (одні радили зовсім не битись, другі – вислати лише джур-слуг, і лише Претвич наполягав на битві, він і домігся свого). Зрештою бій склався не на користь українців, бо селяни-простолюд, на сили яких, маючи обмаль жовнірів, найбільше розраховували старости, відразу кинулися за татарською здобиччю.

Та повернемося до оповідання Папроцького. У своїх володін- нях намагалися організувати опір ворогу і деякі урядники. Так, під замком Залоше⁵³ у бій зі значним татарським загоном Ақпулата, який вів великий полон, вступив Войтех Кам'янецький⁵⁴. Хутко зі своїми слугами пан Войтех кинувся «до готових коней» та вирвав «Християн з так дуже злої тоні». Дванадцять сотень бранців було звільнено. До речі, з-поміж них, коли хто з панів впізнавав свого підданого, йому одразу того «дарували» (як відомо, за звільнених чужих підданих жовніри зазвичай вимагали певної винагороди). Відбито було також і 6 тисяч голів худоби.

Про сам бій під Залощем Папроцький оповідає наступне. Передніх татар вдалося захопити зненацька і змушено втікати. При переслідуванні «п'ятдесят їх в погоні там відразу полягло». Утім, ва-

тажох татарського загону Акпулат, «довіряючи коневі прудкому / Довіряв і силі своїй, і частю першому». Він з найбільш боєздатними воїнами виїхав назустріч жовнірам і особисто вступив у двобій із Яном Кам'янецьким. Той «тіла субтильного / Але мислі високої/ і серця великого. / Скочив живо до нього без усіякої відволоки / І, з коня його скинувши / зв'язав прудко мотузками».

У цей самий час старший з Кам'янецьких – Войтех – зі своїми слугами вдарив на татар з другого боку, взяв шістьох у полон, а інших, які відступали, бив і переслідував. Третій з родичів – Каспер – «також не барився, що пристало Гідному/ Бо утнув гострою шаблею голову не одному».

І вдруге не зрадило військове щастя Кам'янецьким. Прийшла звістка, що недалеко, «на греблі Рацішевській», переправляється невеликий татарський загін із великим полоном. Кам'янецькі вирушили в погоню. Татари, побачивши їх, не прийняли бою та кинулися навтьоки. Лише п'ятнадцятьох з них наздогнали та вбили. Утім, татари-втікачі навели переслідувачів на значніший татарський загін. І тут уже відступати з боєм довелося підрозділу Кам'янецьких. У помсту за свої втрати татари спалили у цій волості 48 сіл.

Далі Папроцький оповідає про події «в іншому куті» – в районі Рогатина⁵⁵. Татарам, які увірвалися до рогатинської волості та вже хотіли розпустити загоны, що мали її спустошити, на перешкоді став невеликий підрозділ вояків Станіслава Даниловича та Андрія Тарановського, які рухалися «до воєводи» (Мелецького?), аби спільно діяти проти ворога.

30-кінному шляхетському загону в поміч прийшли ще тридцять кіннотників-міщан рогатинських. Разом вони зненацька напали на татар і відразу поклали десятюх з них – інші тікали. Папроцький зауважує, що можна було б тут і всіх ворогів перебити, «але хлопство-міщани одразу на лупи кинулось». Лише тридцять шляхтичів продовжували бити татар. Їм спробували зчинити опір декілька татар на чолі з ватажком цілого загону. Битись з цим «вождем» виїхав Тарановський. Попри те, що татарин кілька раз влучив у нього стрілами та посік коня і рубонув по обличчю так, що лише шолом врятував пана королівського секретаря, той таки відправив супротивника «до Плутона» (бога смерті) на «весілля». Уже після цієї перемоги Тарановський ганявся й за іншими татарами, але вони «його витягали на переїзди довгі» (себто змушуючи далеко їхати за кожним іншим).

Мужньо поведився у битві і сам Станіслав Данилович. Він вступив у двобій з якимось завзятим татариним. Останній бився з ним сміливо («йому Поганин досить жорстко протистояв»), але, зрештою, був переможений. Героями дня були також шляхтичі Брожицький і Барчицький⁵⁶ – слуги Васичинського⁵⁷. Кожний з них збив з коня по татарину. Та й інші слуги панські відзначилися у переслідуванні ворога, якого почасти загнали в болота, де татари «топилися самі».

«У середу» (8 жовтня?) до загону Даниловича-Тарановського приєднався підрозділ Рашка – «писаря галицького»⁵⁸. Він планував

погромити ще якийсь з розпущених татарських чамбулів. Утім, татари вже залишили тутешні місця та повернулися до коша.

Відтак, об'єднаний шляхетський загін направився в Бережани⁵⁹ до Яна Сенявського⁶⁰. Останнього застали в замку лише зі змальною слуг, бо більшість своїх вояків на чолі з поручником Рафалом Скарбком⁶¹ він відправив за татарським «язиком».

Загону Скарбка пощастило натрапити на татар, з якими вдалося зав'язати бій. На самого пана Рафала тоді відразу наскочило аж троє супротивників. Але, як пише Папроцький, «те не новина завше Скарбком була / Громити мужньо Татари / і в'язати їх силу». Першого татарина пан Рафал ударив «у груди рогатиною», другого, з іншого боку, «кулаком збив з коня». На третього шляхтич вже встиг вихопити шаблю з піхов і після недовгої січі взяв супротивника «живого» у полон. Загалом, у цього татарського загону вдалося відбити велику награбовану здобич – людей-бранців та худобу.

Звитязці повернулися до Бережан, де в'язня допитали «про усе» «через таумача». Бранець, якого звали Енсендирей, виявився давнім слугою Девлет-Гірея⁶², а відтак був добре поінформованим про справи кримського двору. Про найбільш актуальну справу – кількість армії вторгнення – він оповів, що «є нас сто тисяч / При десяти Цариках, знати десятком більше».

Зауважимо, що цифра 110 тисяч татар є явно перебільшеною. Можливо, подана кількість – то цифра «коней», яких було по 2-3 на кожного вояка? Адже відомі документально засвідчені підрахунки татарського «полону» без розподілу на «голови» людей та худоби. Тоді татарське військо вторгнення 1575 р. слід обраховувати десь на 40 тисяч, а якщо обрахунок був за формулою «коні+люди», то й на 30 тисяч. Спокусливо, добачити підтвердження цього у перших повідомленнях «шпигунів» Сенявського, які доповідали, що кримських хан відрядив у похід із власними синами білгородсько-добруджське ополчення (Бакай із Сьозою) та «три Орди». Приймавши кожний з цих чотирьох підрозділів за відповідник давнього золотоординського «тумену» – 10-тисячного бойового загону (який міг бути й «неповного складу», себто дещо менше 10-тисячної цифри), отримаємо якраз 30-40 тисяч. Втім, тут цікава ще й вказівка, що особисті почти членів дому Гіреїв прийнято було обраховувати на 1 тис. людей у кожного. За орієнтовну цифру 40 тис. сил вторгнення промовляє й повідомлення про похід саме з такою кількістю татар особисто кримського хана (Девлет-Гірей I) на Меджибіж у грудні 1566 р., де боронився воевода руський Миколай Сенявський (1489-1569) із своїми синами – Миколаєм (героєм вже цієї «Історії жалісної») і Рафалом⁶³.

Утім, повернемося до допиту полоненого. Продовжуючи оповідь, татарин переказав вістки про успіхи у спустошенні краю білгородсько-буджацьких ватажків – Бакая із Сьозою. Вони «полон великий побрали / І увесь під Тернопіль до Коша загнали».

Далі татарина, напевно, запитали, як він потрапив під Бережани. Той оповів, що був з тією частиною війська, котра стала вже другою хвилею набігу. Цей корпус потайки висунувся до

Київщини, де з'єднався з залишками підрозділів першої хвилі, які відступали з-під Сеняви. Татарин підтвердив попередню інформацію, що у сенявському рейді взяло участь 15 тисяч татар і основну роль тут відігравали білгородсько-буджацькі загони Бакая та Сьози. Приймати бій вони не збирались, тому швидко відступили. Татари дочекались, коли стало ясно, що коронне військо, зібране для опору наскоку, було розпущене по домівках. Тоді швидко, ніде не зупиняючись для грабунку, Бакай і Сьоза повели свої війська на з'єднання з основними силами. Тут, «на сирому полі» під Білою Церквою, вони залишили заморених швидким переходом коней, а самі влилися до лав основної армії.

Про подальші плани татарського командування бранець оповів, що головний кіш під Тернополем «з великим людом лежить». А вже у четвер (9 жовтня?) має розпочатися відступ, разом із захопленим полоним.

Перелічив Енсендирей і імена головних татарських ватажків. «Усіх старшим» назвав «Алди-Гірея»⁶⁴. За ним йшли інші «царіки», себто представники ханського дому – «Мурат-Гірей»⁶⁵, «Казі-Гірей»⁶⁶, «Саламат-Гірей»⁶⁷, «Буврат-Гірей»⁶⁸, «Садіб-Гірей»⁶⁹, «Алб-Гірей»⁷⁰ та «Девлет-Гірей»⁷¹. Як зауважує Папроцький, вони «своїми почтами обсадили усі Руські кути». Повідомляє й деталі «технології» набігу: у таборі («в Кошу») лишили 20% особового складу, кожного «п'ятого чоловіка», а «усі інші в загонах по Волості гасали».

Не дуже ясным є рядок – «Алб-Гірея Царика і з Казі-Гіреєм / Старшими поставили з Сьозою, з Бакаєм». Вірогідно, йдеться про командувачів «напрямів», на яких пустошили край окремі загони. Усі загони мали повернутися до табору-коша вже у середу (8 жовтня?), аби у четвер (9 жовтня?) розпочати загальний відступ (Оржельський подає як дату, коли татари рушили до Дністра – «до Кам'янця» – 6 жовтня, а переправу через річку датує 12 жовтня). Останній був запланований «тим шляхом, котрим прийшли». Із цим напевно пов'язаний наказ татарського командування – не нищити запаси сіна на шляху від Білої Церкви до Тернополя (Енсендирей «зізнався, що їм казали / коли в землю йти хотіли / Аби під жодним Замком stodол не палили»). Оповів Енсендирей і про передісторію походу. Його задумали ще «серед літа», але «часу ліпшого, погоди виглядали». Війська для походу були зосереджені вже «на Великдень» (кінець березня – середина квітня). У складі армії були «Ногайці / Білгородці / з ними спільно Кримці». Військо спорядили навіть десятка гарматами (напевно, це ті самі 10 польових гарматок, які були при кримському ханові в поході на Астрахань 1569 р.⁷²); утім, їх перед самим вторгненням залишили «у Тенгач-Балчик ріки» (можливо, тоді, коли стало ясно, що зустріч з великим коронним військом татарам не загрожує).

Зауважимо, що топонім «Тенгач-Балчик» є неіндифікованим. За хронікою Гваньїні, татари концентрувались під Чорним лісом. За Оржельським – ціле татарське військо переправилося через Дніпро «недалеко Києва» та розляглося «на широких степах». Отже, найвірогідніше вважати, що це якась притока нижнього Дніпра

чи Інгульця. Але київський колега Роман Захарченко звернув мою увагу, що «Тенгач-Балчик» може бути тюркською калькою р. Гнилий Тікич (басейн Пд. Бугу). Справді, кримськотатарське слово «balçıq» означає *мул* або *глина*, отже це може бути відповідником для «гнилий». Складніше із витлумаченням «Тенгач», можливо, це кримськотатарське «tonğuş» – *первісток*. Відомо, що з Гнилого Тікича (після злиття з Гірським / Угорським Тікичем річка зветься просто Тікич) бере початок р. Синюха. Отже, можливо, у цьому «першість» тієї річки?

Полишивши важку артилерію, татари тим не менш «немали» кількість «стрільців добрих» з рушницями взяли з собою і тримали їх «в Кошу» для оборони. Цікаво, що у згаданому поході 1569 р. за ханськими гарматами також йшли кілька сотень стрільців-п'ятигорців і черкесів з рушницями⁷³. Отже, маємо справу з уже усталеною практикою?

Розпитали бранця і про «зовнішньополітичні» чинники татарського наскоку на Україну 1575 р. Він оповів, що перед походом кілька разів приїздив до кримського хана посланець-чауш від турецького султана. Але навіщо той приїжджав, про те Енсендирей нічого не знав, «бо там з ними в тій раді/ таємній не сидів». Зізнався, що вже до «цариків»-ватажків походу кілька разів прибував посланець від воєводи молдавського («Волоського»), утім про зміст перемовин бранець нічого не знав, «бо того слугам не повіряли». Та для Папроцького немає сумніву, що молдаванин – «зрадник».

Далі автор «Історії жалісної» повертається до героїв опору татарському наскоку і переповідає кілька епізодів такого роду (спротив Струсів, М. Баворовського, Куропатв, Чемеринського, забрані в неволю шляхтянки). Тим часом, перша дезорганізація оборони краю минала. «Люд Рицарський» почав сходитись «до громади». Цьому безперечно сильно заважали татари (шляхтичі «звідусіль важкі мали переходи до того / Оскільки була повна земля Поганства негідного»). Утім, татарське командування таки відчуло, що перед ним замайоріла перспектива цілковитого розгрому.

Стривожені татари «вчинили між собою раду». Вирішили, щоб розпущені по околиці загони «до часу умовеного назад повертались» та йшли «до купи» до Дністра. Як бачимо, було цілком змінено порядок відступу: замість запланованого відступу своїми слідами на Білу Церкву, татари рушили до найближчого кордону Речі Посполитої – наддністрянського, із Молдовою (вірогідно, з-під Тернополя правим берегом Збруча на переправу поблизу молдавського Хотина; про переправу татар саме під Хотиним є й у хроніці Гваньїні).

До молдовського воєводи відрядили гінців, які пообіцяли «навпіл розділити з Волошином лупи» та гарантували безпеку його підданам від татарського війська. У відповідь господар мав не чинити перешкоди татарам на переправі через Дністер і на шляху через власні володіння. Молдовський воєвода відразу погодився, чим, на думку Папроцького, «показав помисл свій зрадливий». Причому, молдаванин навіть дезінформував Сенявського –

«Послав скоро до Гетьмана / запевняючи листи / Мовляв, я є приятель ваш певний і истинний. / Тих поган через землю свою / якщо б захотіли / Не пушу / щоб про те вже певно відали».

Керівництво коронного війська, заспокоєне молдовським господарем, про якого гадали, «що мають приятеля з нього», готувалось перекрити татарам старий зворотній шлях. Польний гетьман очікував під Пласкировим на прибуття військ подільського воєводи Мелецького та ополчення «Волинців». У розпорядженні самого Сенявського було менш, ніж дві сотні жовнірів, отже самостійно переслідувати багатотисячний татарський кіш він не міг. Відтак, постійно посилав прохання-вимоги прискорити надходження допоміжних військ з Поділля та Волині.

Очікував Сенявський і на повернення раніше розісланих загонів, від яких сподівався «певної вістки і язика». Прибулий Претвич та інші справді привели чимало бранців, але вони вже не мали інформації про актуальні плани татарського командування.

За Претвичем не забарився й Мелецький зі своїм полком. І хоча загальні сили коронного війська все ще не дотягували й до двох тисяч готового до бою люду (це «крім хлопів»), але воно, не чекаючи вже на інші резерви, прямо в ніч об'єднання рушило на перехоплення татар. Рухались у напрямку на Кам'янець-Подільський. За Гейденштейном, рух цей йшов через Городок у верхів'ях Смотрича аж до с. Балин (нині Дунаєвецький р-н Хмельницької обл.). Він таки подає, крім «багатьох інших», імена урядників, що прибули на допомогу Сенявському – воєводи белзького Анджея Тенчинського, старости белзького Яна Замойського, воєводи сандмирського Яна Костки, воєводи київського Острозького, воєводи брацлавського Андрія Вишневецького. В останньому, здається, Гейденштейн помилився – А. Вишневецький з 1572 р. був брацлавським каштеляном. Прийшли до з'єднання Сенявського й волинці, хоча їх воєвода – князь Богуш Корецький – в Корці хворий лежав. Вони оповіли про рейд цілого війська татар з-під Тереховлі (себто вже по відступі з-під Тернополя?) на Кременець (Kamieniec), де місцеві жителі дали їм невдалий бій, і далі на Волинь.

Татари тоді вже концентрувались біля Дністра – «Сходилися до Дністра Загони до купи». Татарському командуванню пощастило захопити «язика», який оповів, що звідусіль йдуть коронні війська, аби дати ворогу «генеральну битву».

Татари, «не чекаючи з Гетьманом забави», організували переправу на правий молдавський берег Дністра – «Милою велику з полоном йшли через таку швидку воду». Пощастило їм і з погодою для переходу через річку – «фортуна їм нещасна служила / що на прудкій воді й вівця не втопилася». Переправа розпочалася у «середу» (15 жовтня?), а в «четвер» вже «Погани Дністер точно перелетіли».

Жовніри спіймали облизня або, як пише сам Папроцький, «І ті усі люди, що за ними бігли / Відступали так ніби їм пси обід з'їли». Бо перспектива перемоги була цілком реальна, на підмогу місцевим подільсько-руським урядникам і загонам прикордонної «оборони поточної» тоді вже підійшли численні магнатські загони.

На переслідування на молдовській території коронні війська не наважилися, і «назад усі у жалю в різний бік поїхали» (у Гваньїні видання 1611 р. є навіть вістка, що жовнірів, які бажали переправитися через Дністер, обстріляли з Хотинського замку⁷⁴). Провину за невдачу в погоні за татарами Папроцький цілком покладає на «злого Петрила» (себто молдовського господаря Петра V Кульгавого⁷⁵), який «іще від предків своїх не звик турбуватись цнотою» та ввів в оману коронне командування своєю «грамотою»-заспокоєнням.

Для татарських бранців – «нужденних Християн» перехід за Дністер означав втрату надій на швидкий порятунок. Тут Папроцький включив до свого опису «невільницький плач», мотив якого так добре відомий українській літературно-фольклорній традиції:

*Що за плач там надзвичайний був / які нарікання /
Коли перейшли кордон оті Зацні Пані.
І діточки невинні / оті Християнські /
Котрі з худобою зарівно йшли / там у сторони Поганські.
Плачем великим сердечним / яко побивались /
А матусям своїм який жаль безмірний чинили.
Якби доц цілий день / великими краплями.
Йшов / так Дністру прибуло отими їх слъозами.*

Завершує Папроцький свою «Суму Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської» зверненням до Бога «милостивого» та «всемогутнього». Його він просить надати невольникам «порятунок прудкий».

Далі у Папроцького присутній невеликий параграф «Порядок вїзду до Землі Руської тих псів Поганських». Здається, тут ми маємо цікаву «боротьбу» автора із жанровими стереотипами. Бо, якби йшлося про «перемогу своїх», тут мав бути реєстр-парад переможців⁷⁶), але тут переможцями стали «вороги» – татари. Отже, Папроцький творить власне «парад винуватців», і, здається, це найяскравіший приклад такого роду в річпосполитській літературі (не дивно, що конспект цього параграфу згодом потрапив і до вищезгаданого видання 1611 р. «Хроніки Європейської Сарматії»).

Спочатку тут автор «Історії жалісної» у черговий раз згадує стрімкість татарського прориву в глибокі країни – «Таким ті пси порядком у наші землі увійшли / Що на жодну сторону найменш не розійшлись». Верховними ватажками походу, які «усіма військами порядно керували», Папроцький називає чотирьох синів кримського хана («Перекопського Царя зухвалого»). Загальна кількість татар-нападників обрахована на 111 тисяч.

Зауважимо, що, здається, цифра 111 має для Папроцького певну магію. Хроніка Гваньїні не пішла тут за «Історією жалісною» і подала іншу кількість татарського війська вторгнення – 80 тисяч. Таку саму цифру називав і Анджей-Максиміліан Фредро (бл. 1620-1679 рр.)⁷⁷. Більш-менш згідний із даними Папроцького лише Оржельський (106 тисяч татар). Вище вже висловлювалися

міркування, що, можливо, ця цифра включає «голови» не лише людей, а й коней. Тоді реальна кількість татарських воєнків може бути визначена приблизно у 30 тисяч. Згадані саме «чотири» верховних вождя походу можуть непрямом підтверджувати наші міркування про 4 орди-тумени, кожна приблизно по 10 тисяч, реально – дещо менше.

Далі подаються імена кожного татарського вождя, опис його прапора-«корогви» та кількість / якість його підлеглих. Зауважимо, що підкреслена цікавість до ворожих прапорів – то доволі вже традиційна річ для старопольської історичної літератури, згадаймо хоча б Яна Дуготша «*Banderia Prutenorum*» / «Пруські прапори» (1448 р.), який подає опис корогв тевтонців-хрестоносців, здобутих у Грюнвальдській битві 1410 р.⁷⁸

Загалом «порядок»-шикування татарського війська поданий Папроцьким як вигляд *армії на марші* (армії вторгнення). Попереду 15-тисячний корпус Адил-Гірея, що йде «вкупі, [і] найменше не розходячись» (мав «корогву білу і червону / Китайкою дві сажени уздовж розпуцену. З двома фарбованими хвостами кінськими»). Тут багато було і особистих мурзівських корогв, що зрозуміло для загону вождя походу. Далі корпус-тумен Газі-Гірея («корогва біла і зелена/Китайкова/ хвостами також оздоблена»). Мав вісім корогв мурз, а загалом 10-тисячний загін підлеглих. За ним Алп-Гірей з 10 тисячами (корогва «біла, також з двома хвостами червоними / і третій додав зелений»). Мурзи при ньому десять своїх корогв мали. Саадет-Гірей (Садиб-Гірей) (корогва «з кута» – себто розширеним униз трикутником? – «і досить оздобними / червоною, білою тафти прапорці довгі»). Двадцять п'ять корогв тут було мурзівських. Усі разом – 15-тисяч воєнків (тут слід враховувати, що Саадет-Гірей був старшим сином нащадка престолу, відтак мав приваблювати кримську знать напевно не менше, ніж престижний корпус вождя походу).

Далі йшли війська «васалів Криму»: прикубанські ногайці (8 тисяч) під проводом Селямет-Гірея (Оржельський зве його «сином хана їх [ногайців] орди»). У них корогва «оздоблена також хвостами гарно, з білої китайки була»). За ними закубансько-північнокавказькі черкеси (7 тисяч) з корогвою з білого атласу («китайки») та 12 мурзами з власними бунчуками-прапорцями. Ім'я їхнього ватажка Папроцькому невідоме (у Оржельського – це «інший ханський син»; з Гіреїв – знаних нами як учасники походу – «вільними» для заняття цієї посади є Бахт-Гірей (Буврат-Гірей), Девлет-Гірей та Мурад-Гірей).

Нарешті, найближчі сусіди України з Буджаку – добруджці та білгородці (разом 10 тисяч) на чолі з Бакаєм та Сьозою (Оржельський зве Бакаю і Сьозу вождями лише білгородських татар (10 тисяч) та подає з ними ще якогось «мурзу» (вождя добруджців?) з 7 тисячами кінноти). Останні, напевно, як головні знавці терену, «їх усіх / вели днем також і вночі».

З лівого боку знаходився корпус прикриття – 12 тисяч – на чолі з не названим на ім'я ханським зятем (мав власну білу корог-

ву з двома червоними і третім зеленим хвостами). Наявність такого корпусу лише зліва, напевно, пов'язана з тим, що тільки звідти чекали на можливий удар Сеньявського (коли минали Хмільник).

Позаду йшли два невідомих мурзи з 10 тисячами (за Оржельським, загін цей нараховував лише 2 тисячі осіб на чолі з Арсеном (Arsennus, Arsenius) та Денну (Dennuus, Denus)). Вони доглядали за кількома – на кожного вершника – кіньми, взятими, аби «здобич на них виносить».

Стерегли війська від несподіваних нападів з боків ще 10 тисяч добірних вояків-«комоньців». До речі, термін «комоньці» пояснює Оржельський. За ним, це вояки з одним конем, а не як інші, які рухалися удвуконь, пересідаючи з одного на другого для швидкості. Зрозуміло, що одноконні вершники готові були вступити в битву відразу. Очолював їх, за Оржельським, «син мурзи» (може того товариша Бакая і Сьози?).

Ще далі – «на узбіч» від «комоньців» – бігли сторожі (напевно, в усі чотири боки), по 1 тисячі чоловік, загони досвідчені, «хлопець в хлопця». Зауважимо, що, за Оржельським, з цього корпусу по 2 тисячі йшли з лівого та правого боків від війська, а решта – трохи за ними (напевно, аби прийти на допомогу в разі потреби).

Ось таке «велике військо», як підсумовує Папроцький, нищили українські землі. Тут вони взяли «багатства великі», чимало полонених, але шкода від них не лише в забраному з собою – татари, це «замало вважаючи/ села, стодоли спалили».

Але наприкінці Папроцький знаходить можливість закінчити «на добрій ноті». Він оповідає про відплатну акцію, яку здійснили проти татар запорожці під проводом свого гетьмана – князя Богдана Ружинського. Цей останній, «шляхи обложивши», себто, напевно, перекривши можливість покликати на допомогу, відправив частину низовців у спустошливий набіг (як подає М. Розвадовський, «за Перекоп»⁷⁹).

Татари, які були ще у Молдові, тішилися своїми успіхами та розтринькували здобуте – «Людей/ худобу/ і іншу здобич легковажили»⁸⁰. Зауважимо, що, за хронікою Гваньїні, татари захопили на Україні 55 тисяч бранців, 150 тисяч коней плюс «незліченну кількість» великої рогатої худоби та овець. Утім, вірогідно, це дуже завищені дані. За Фредро, татари захопили на Поділлі (без інших українських земель?) 19 тисяч осіб та 40 тисяч худоби⁸¹. Можливо, найвірогіднішими є дані Оржельського – 35 340 бранців, 40 тисяч коней, 500 000 великої рогатої худоби та незліченна кількість овець. Він додав, що дуже невелику кількість бранців було згодом викуплено. Серед найбільш постраждалих він зве «графа Гурку»⁸², якому татари спалили понад сто сіл біля Буська та Золочева; «мечника Вольського»⁸³ з його Підгайцями та «Сененського»⁸⁴. Зі шляхетних бранців Оржельський окремо оповів про дружину князя Б. Ружинського та вже згаданих дружину і дочку В. Скрипівського (у цього хроніста перехрещеного на Смельовського). Він таки також оповідає, що татари застосовували, вже випробовану 1574 р. на Єжі Язловецькому, тактику компрометації в очах співвітчизників

головних керівників оборони краю – вони обходили стороною маєстності Мелецького та Острозького.

Але, як зловтішається Папроцький, «коли в землю [свою] вїхали / м'яса досить застали / Дітей, жінок / стада усі / дощенту виголені» (вирізання-нищення худоби та людей, яких не можна було забрати з собою в полон, практикували як самі татари, так і запорожці). Автор «Історії жалісної» згадує тут біблійний принцип таліона («око за око»). Він уважає, що хоч і відплатили таки «наші не сповна», але триумф татарський попсували. Або словами самого Папроцького – «отим також за шовк / [як] зиск / зосталася вовна».

Далі вже як післямова або мораліте-лемент подані два невеличких параграфи «До Читача ласкавого Коротка Передмова» та «Визнання гріху і прохання до Господа Бога, що своїх рятувати і визволити з рук Поганських зволив».

У першому з них Папроцький яскраво і вельми докладно змальовує гнітючу картину наслідків татарського наскоку, від якої «очей не стає», «голови» на собі не чуєш, а «вуха» – лементів повні. Тут таки описаний загальний плач за Поділлям – землею щедрою та прикордонним муром країни. Ось як змальовує її актуальний стан Папроцький:

*О Шляхетне Поділля / о Країна Зацна /
Де ж она твоя плодоносність всьому світу смачна.
Де матері, котрі мужніх діток народили /
Усі від Поганських рук марно погинули.
А інші в малій воді там же у них ходять /
У воді, що з очей плине / аж по кісточки бродять.
Де ж вони стада великі / що коней примножували /
На котрих Гідні Рицарі Поган громили.
Де і ті, що живність без міри давали/
Вівцям, коровам – у Поган усі опинилися.
Не підуть вже до Імперії⁸⁵ / воли відгодовані /
Годують нині м'ясом своїм / Татар зухвалих.
Оті бджоли [хіба] щось винні злій Поганській руці /
Що з гнізд своїх вигнані є у вогненну муку.
Немає, хто б пожалів / і заплакав ревно /
Попросив Бога про помсту / на Поган вірно.
Людина – [то] дивина на Поділля / Пси тільки брешуть/
І ті, знати, в скорім часі з голоду поздыхають.
Поховавши свої Пани в свої лакомі губи /
Котрих кості розносять гострими зубами.
Біда тим, що те бачать, з жалю помирають /
Ті, що про лютість Поганську слухають.
Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною /
З котрих недавно мали мур, так мовлять, певний.
Той зараз розвалили люті Погани.
І вже чим оті звались / то сходить нанівець.*

Папроцький робить висновок, що ціла «Польща», себто усе Польське королівство, має тепер зважати на крайню ослабленість

свого українського муру. Автор «Історії жалісної» радить рідній країні керувати «надалі обережніше», допомагати прикордонню «порадою» та реальною «обороною» – за рахунок внутрішніх ресурсів. Українців Папроцький поетично зве «коханцями», про яких позабула Польща. Він нагадує, що зберігається загроза цілковитого нищення українського краю від «прудких загонів» і «руки Поганської».

Останній параграф «Історії жалісної» є стилізованим каяттям перед Богом за гріхи співвітчизників і молінням про пробачення. Папроцький сподівається, що демонстрація покори, стійкості у вірі та небажання приймати іслам, пом'якшить «суворий суд» Божий.

* * *

«Історія жалісна» Б. Папроцького є чудовим прикладом побутування віршованої хроніки у річпосполитській історіографії та її наративних можливостей щодо відображення сучасних автору історичних подій. Вільність жанрових рамок, незважаючи на відданість автора архаїчній, середньовічно-провіденціальній загальній візії історії, подарувала нам тут чимало конкретних колоритних образів України кінця XVI ст. Зокрема, сам сюжет успішного татарського нападу розбудовано у цьому творі Папроцького чи не найдокладніше у річпосполитській літературі. Немає аналогів і поданий тут опис «татарських прапорів».

Для українського історика «Історія жалісна» особливо цікава своїми ілюстраціями тогочасних військових технологій, висвітленням ролі козацтва на Поділлі у 1570-х рр. (подільські козаки у модерній історичній літературі зазвичай знаходяться надто у затінку своїх запорізьких колег), наведеним багатющим генеалогічним і топонімічним матеріалом. Описи ж татарського війська, хоч і з точки зору супротивника, містять багатий фактичний матеріал, досі слабо використаний істориками.

Примітки:

1. Класична українська історіографія «довгого XIX століття» цей твір не завважала. Див. характерний текст з 1896 р.: Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка // Грушевський М.С. Твори : у 50 тт. – Львів, 2004. – Т. 6. – С. 419-434. Із сучасних розвідок див. зокрема мою попередню версію пропонованого тут матеріалу: Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2008. – У 2-х ч. – Ч. 1. – С. 250-295 (підрозділ 3.2); Ч. 2 (Додатки). – С. 196-277 (оригінальний текст та український переклад). А нещодавно «Історії жалісній» один з розділів своєї праці присвятила історик польської літератури Рената Рыба. Див.: Ryba R. Literatura staropolska wobec zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej. Studia i szkice. – Katowice, 2014 (утім, цікавила авторку по-своєму досить «вузька» невільницька тема).
2. Відповідний фрагмент див.: Leonardi Gorecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. Huic Accesit Jo. Lasicii historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano, et caede Turcarum. – Francofurti, 1578. – P. 115-116.
3. За виданнями: Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 219-221; Bezkrólewia ksiągośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta

- Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego. – T. I-III. – Petersburg, 1856-1858 (пеппринт – Warszawa, 1980). – T. 2. – S. 173-176 (див. також: Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiągościmiro. 1572-1576 / wydał E. Kuntze. – Kraków, 1917. – P. 361-364); Rejnolda Hejdensztejna sekretar zakrólewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII. – Petersburg, 1857. – T. I. – S. 178-181.
4. Сенявський Миколай (бл. 1520-1584) – гетьман польний (1562-1564, 1575-1576, а де-факто з 1569 рр.), каштелян кам'янецький (з 1576 р.), староста стрийський. Син гетьмана коронного Миколая Сенявського (старшого).
 5. Сенява – нині містечко Стара Синява, розташоване над р. Іквою, притокою Пд. Бугу (бл. 25 км від Меджибожа). Засноване 1543 р. беззьким воеводою (з 1542 р.) Миколаєм Сенявським (1489-1569 рр.) (згодом, з 1553 р. – воевода руський, гетьман великий коронний з 1561).
 6. Ружинський (Рожинський) Богдан (помер 1576 р.) – з дрібних волинських князів, гетьман запорожців (1575-1576 рр.). У Б. Папроцького «Паноша» (Краків, 1575 р.; вірогідно написана близько березня 1575 р.) згаданий як «гетьман низових козаків зі своєю ротою», замикає почет панів Подільського воєводства. Оспіваний епічною традицією як Богдан у чорному оксамиті саме у зв'язку з татарським наскоком 1575 р. Ймовірно, саме при Б. Ружинському Кучманський шлях у просторіччі стали звати ще й «Ружинським шляхом» (назва фіксована у описі розмежування польсько-турецького кордону 1633 р., див.: Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях / М. Крикун. – Львів, 2008. – С. 310-312, 320).
 7. Балаклеї (Балаклій) – зруйнований замок (у перекладі «рибне місце»). Розташований біля гирла р. Чічкля (Чапчаклій) правої притоки р. Пд. Буг (район сіл Покровка і Новий Городок Веселинівського р-ну Миколаївської обл.). Прикривав шлях на Очаків.
 8. Bezkrólewia ksiągościmiro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augustar. 1572 aż do r. 1576. <...> – T. 2. – S. 182.
 9. Бакаї та Сьоза (Сіюза, Сіхоза) – ватажки білгородських та очаківських татар. У вересні 1574 р. вони вже очолювали 7-тисячний загін, який з успіхом спустошив Поділля. У травні 1577 р. спробували повторити успіх 1575 р., здійснивши новий напад на Україну (стартували з «двома царевичами» – знову Алб-Гіреєм і другим молодшим, на ім'я неназваним, пліс добруджці від Хаджибею йшли через р. Русаву, ліву притоку Дністра і цілилися на Бар, Зінків і Кам'янець і далі в бік Львова). Окремо Бакаї-ага згаданий 1561 р. серед 24 білгородських татарських козаків, які бажали послужити польському королю у війні з Московією. Навесні 1563 р. Бакаї з Сіхозою з 800 татар ходили на підросійську Сіверщину на місто Радогощ (після цього він став м. Погар) як союзники-найманці того ж М. Вишневецького. Сіхозу та Бакаю (разом із Саргієм-мурзою) як вождів татарського нападу 17 липня 1567 р. на подільське прикордоння згадує у своїй посольській реляції 1568 р. П. Зборовський. Про Сіхозу писав і А. Тарановський. 1569 р. він (підвладний білгородського санджак-бея?) був проводирем турецьких військ, що рухалися походом на російську Астрахань. Сіхоза-татарин вів турок із власним кількасотеним загonom на відтинку від Дністра-Дніпра до Дону. У жовтні 1570 р. «Бакаї с товарищи» (2,5 тис. вояків) стояли між Пслом і Ворсклою і намірялися напасти на московське прикордоння – під Почеп і Стародуб. Ймовірно, на зворотному шляху здійснив напад на

- Черкаси (про який мова далі). 1571 р. «Бакай-мурза» брав участь у знаменитому набігу кримців на Москву. Згадку Бакая (разом з Манасом) містять і «Венеція» (1572 р.; 1587 р.) К. Варшевицького. У квітні 1572 р. Бакай з Сіхозою здійснили напад під Бар (спалили десяток містечок і сіл, але на зворотному шляху їх пошарпав кам'янецький підкоморій і барський староста Миколай Бучацький-Творовський) (згадка у хроніці Гваньїні). На початку вересня 1574 р. Бакай і Сіхоза з 7 тис. татар знову ходили у набіг на Поділля і Русь-Галичину (згадка у хроніці Оржельського, у Гейденштейна – Бакай «Васкола» ходив під командою кримського царевича). У вересні-жовтні 1575 р. Бакай і Сіхоза також з козацькими силами ходили в набіг на Волинь і Галичину (описаний «Історією жалісною...» епізод). Ймовірно, у березні 1577 р. Бакай здійснив напад на Черкаси у рамках великого татарського набігу на Київщину і Волинь (див. «Епіцедіон»). У серпні 1578 р. Бакай і Сіхоза домовилися з черкаським старостою М.Вишневецьким про вільну переправу через Дніпро, оскільки вони йшли походом на московські володіння. 1579 р. С. Зборовський на Запоріжжі просив турецьких і татарських посланців відпустити «Бакая з людьми» йому на допомогу в поході на московське прикордоння. Козак «Бакай» є і в знаменитому козацькому реєстрі 1581 р. У березні 1583 р. бігородський мурза Бакай рушив у похід на Україну, але почувши, що йому назустріч йде Станіслав Влодек з 1 тисячею жовнірів, відступив. Є ще недатована згадка про Бакая – мурзу бігородських татар – у «Книге Большого Чертежа» (1627 р.), де згадується Бакаїв шлях («а Бакаев шлях от Муравского шляху с верст 40 к Днепру»), яким цей татарський ватажок колись здійснював напади «на Рьльские, и на Карачевские, и на Болховские, и на Орловские места».
10. Тут і далі Папроцький подає лише дні тижня, отже конкретні дати наведені мною із розрахунку, що від понеділку 15 вересня автор не пропускає жодного тижня «порожнім» при описі перебігу подій.
 11. Чорний шлях – за описом С. Сарницького 1585 р. виглядав таким чином: Львів-Сокаль – 12 миль; Сокаль-Луцьк до Стиру 12 миль; від Луцька до р. Горинь 11 миль; від Горині до броду через р. Случ за Заславом (Ізяслав) та Полонним – 10 миль; від Полонного 40 миль до Києва; від Києва до Канева 16 миль; від Канева до Черкас 15 миль; від Черкас до Порогів 12 миль; від Порогів до Томаківки 11 миль; Потім Торговішта (давня Ольвія) – 6 миль. Тут, уже в Скіфії кораблі розходилися, звичайно, за потокою Борисфена аж до Очакова далі куди завгодно (див.: Вирський Д. Річпосполитська історіографія України. – Ч. 2. – С. 108).
 12. Кунати (Kunatowie) герба Топор – стародавній рід на Русі. Кунат Мартин – ротмістр коронний (як такий згаданий і «Паношею» – у повіті львівському), ходив з Мелецьким на Молдову 1572 р.
 13. Paprocki W. Herby rycerstwa polskiego... – S. 158.
 14. Басарабів брід – на місці майбутнього м. Острополя, нині с. Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. (в землеписі С. Сарницького з 1585 р. є згадка, що Басарабів брід, то давніша назва Острополя). Остропіль заснований 1576 р. (можливо, за слідами подій 1575 р.), отже Гейденштейн пробував поєднати старий і новий топоніми. Згаданий брід розташовувався понад кордоном Волині. «Басарабами» (бесарабами) тоді називали не лише представників першої стійкої династії в давньому Валахському князівстві, але й мешканців цього князівства («країни Басарабів») загалом.
 15. Вирський Д.С. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л. Деція / Д.С. Вирський // Український історичний журнал. – К., 2008. – № 5. – С. 210-216.

16. Тут йдеться або про Адил-Гірея (Алди-Гірея) – головного вождя походу, або (менш вірогідно, бо названий перед Газі-Гіреєм) про Алп-Гірея, одного з молодших царевичів.
17. Газі-Гірей II – майбутній кримський хан (1588-1596, 1597-1607 рр.).
18. Напевно, мова йде про Станіслава Виступа (Występ), жовніра під час малоуспішного походу Мелецького на Молдову в 1572 р. Про нього Я. Ласицький оповідав, що то «муж дрібний тілом, але великий серцем», згадуючи його успішний герць з турком, якого шляхтич прохромив своїм списом. У «Паноші» в тереховельському повіті згадані Якуб, Станіслав і Мацей Виступи.
19. Рожнятовські герба Сас – шляхетський рід з Руського воєводства.
20. Єзюрковські герба Равич – відомі в Люблінському та Познанському воєводствах. У «Паноші» серед панів Подільського воєводства згаданий Ян Єзюрковський.
21. Село Каєць (Каєс) відоме в Мазовецькому воєводстві. Може мова про Анджея Кавенцького (Kawenski), згаданого у «Паноші» між панамі Подільського воєводства.
22. Ярмолинські герба Корчак – власники маєтку Ярмолинці в Подільському воєводстві, за легендою, вихідці з Хорватії. «Паноша» також згадує Ярмолинських у Подільському воєводстві. Саме тут мова, напевно, про Ярмолинського Матвія (Матея) Юхновича – урядника Красилова (1575 р.), а згодом Василя-Базалії (1577 р.) в маєстностях Острозького. Від службових татар князя, якими він часто командував, отримав ще й прізвисько Агіс (Агіш) – від татарсько-турецького «ага» – командир. Згодом, у березні 1577 р. він ще раз відзначився, розбивши татарський загін під Красиловим.
23. Темрюк Шимкевич (Шимкович) – черкеський князь, як ротмістр розпочав службу Короні ще за короля Сигізмунда Августа (вийхав з Кабарди на королівську службу разом з іншими черкеськими князями – соратниками Дмитра Вишневецького-Байди 1562 р.), а 1601 р. отримав польське шляхетство.
24. Давнє містечко, нині с. Пиків Калинівського р-ну Вінницької обл.
25. Принаймні Е. Лясота, який їхав 1594 р. з Хмільника на Летичів і Меджибіж, зупинився в с. Теси, де переправлявся через річку, яку також зве Теси.
26. Грушка – зокрема, село на р. Мурафою за 35-37 км від Ямполь, за 15-16 км від Могильова-Подільського. Є й чимало інших Грушок. Але потрібна тут мала би бути десь у районі Козятина Вінницької обл.
27. Уланів – нині село Хмільницького р-ну Вінницької обл.
28. Красилів – містечко над р. Случ, неподалік (23 км) Старокостянтиніва.
29. Купель – містечко під Старокостянтиновим, за 12-13 км від Базалії (Василя). Нині с. Купіль Волочеського р-ну Хмельницької обл.
30. Маначин – село над р. Грабаркою, притокою Збруча, неподалік Старокостянтиніва, за 16-17 км від Купелі. Нині с. Маначин Волочеського р-ну Хмельницької обл.
31. Вірогідно, це згадуваний 1594 р. Е. Лясотою Ожоховець (Ожохівці або Новий Збараж). У акті поділу маєстностей з 1661 р. засвідчений і правопис «Hożohowiec». Нині с. Ожигівці Волочеського р-ну Хмельницької обл.
32. Можливо, Rozwogny не топонім і автор / публікатор не зрозумів польське слово Rozwogny, і сади читати зпущені зі шворки (себто розпущені з загального війська) загопи сягнули Могили?
33. Bezkrólewia ksiągośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augustar. 1572 aż dor. 1576. <...>. – Т. 2. – S. 205.

34. Стуженські – шляхетський рід з Серадзького воєводства. У «Гербах» Папроцький згадував Стужинського – «віку мого» ротмістра на Поділлі, а у «Паноші» Стужинський служить у роті старости хмільницького (Якуба Струся). Знане з 6.X.1591 р. підтвердження зречення Каспара Стужинського (Kaspra Sturzyńskiego) від посади войського київського на користь Миколи Ружинського (AGAD. – МК 136. – Р. 209-209 v.). Як ротмістр у Києві К. Стужинський фіксується ще 1572, 1579-1580 рр. 1574 р. у козацькому війську Свірчовського ротмістр Стуженський керував ротою з 200 кіннотників.
35. У «Гербах» Папроцький згадував Козловського Вавжинця – жовніра на Поділлі, сина городського судді з Плоцьку, ветерана молдавських війн Івоні (безіменний Козельський-сотник та хоругва Козельського згадується як один з командирів у поході Мелецького 1572 р., а в козацькому війську Свірчовського 1574 р., у загоні так само безіменного Козловського було 200 вояків).
36. Претвич Якуб (1546 – 1613 рр.) – староста теребовлянський, син знаного Бернарда. «Паноша» згадує його у теребовлянському повіті Руського воєводства.
37. Радецький Ян (помер після 1582 р.) – ротмістр (водив 100-кінну роту), походив зі шляхти киявської, яка в першій чверті XVI ст. осіла на Поділлі у кам'янецькому повіті. У «Паноші» Я. Радецький згаданий між панами Подільського воєводства.
38. У подіях «війни Івоні» 1574 р. (за Л. Горецьким) рота Свірчовського описана як складена з подолян – вихідців з Бару і Брацлава (всього 200 вояків).
39. У «Паноші» серед панів Подільського воєводства згаданий лише Кшиштоф Свірчовський (Swierczowski).
40. Гарниш герба Порай – малопольська родина з околиць Пйотркова. Гарнишигерба Рожа – давня родина Серадзького воєводства. Серед учасників походу Мелецького на Молдову 1572 р., яких згадував Я. Ласицький, відомий Стефан Гарниш – підхорунжий в загоні Миколая Гербурта. «Паноша» знає Мацея Гарниша з братом у повіті львівському, а Зигмунта Гарниша – у Подільському воєводстві.
41. Крушельницькі герба Сас – розгалужена шляхетська родина на Західній Україні. Можливо мається на увазі Томаш Крушельницький – дідич Крушельниць та Сколі в околицях Стрия. У «Паноші» Томек Крушельницький (Krusliński) в Бучнах є між панами Подільського воєводства. Неназваного на ім'я Крушельницького (очолював окремий загін) серед учасників походу Мелецького на Молдову 1572 р. згадував Я. Ласицький.
42. Напевно мова йде про сучасне с. Базаринці Збарзького р-ну (у щоденнику подорожі Е. Лясоти за 1589 р. зветься містом Базар). Є ще Базар – село в околицях Чорткова, на схід від містечка Язловця, але він значно далі.
43. Незабитовські – стародавній рід в Люблінському воєводстві. Якуб Незабитовський згаданий як «муж виборний» у «Гербах» Папроцького.
44. Тут відповіднішим би було тлумачення «дебелій».
45. Див. оповідання про татарський напад 1577 р.: Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 229 (власне там змішані два напади 1577 р. – у березні на Волинь під Дубно, і у травні на Поділля і Галичину).
46. Відомі Яшевські герба Салепворон – родина з черської землі в Литві. Утім, вірогідніше мова про Яшовських герба Любич, які мали маєтки в Маłopольці та на Поділлі. Можливо йдеться про ротмістра Станіслава Яшовського, який 1589 р. виставляв роту з 50 гусар з Люблінського

- воеводства. Знаний ще Фелікс Яшовський, який 1579 р. складав ре-
сестр про селян Київського, Волинського і Брацлавського воєводств,
які несли військову службу.
47. Ближче не знаний, за ім'ям – можна припускати – православний ру-
син. Досить спокусливо ідентифікувати його з п. Демком (Димкою),
командиром козацького підрозділу у війську С. Баторія в кампанії
1580 р. (див. щоденник Луки Дзялинського).
 48. Можливо йдеться про Вольського герба Козлароги, згаданого Пап-
роцьким в «Гербах» як писаря кам'янецького. Оржельський згадував
мечника Вольського, як одного з найбільш постраждалих від татар-
ського нападу 1575 р. – татари практично зрівняли із землею цілий
його маєток – Підгайці (нині райцентр Тернопільської обл.). Коментатор
хроніки Оржельського Кунце вважав, що мова йшла про Миколая
Вольського, старосту крепіцького (Kzperice в Сілезії). Про нього див.
далі, але напевно чи він був підлеглим Я. Радецького.
 49. Відомий Боболецький Петро з Познанського воєводства, утім села з
назвою Боболинці не рідкість і на Західній Україні (див. нижче згадку
Боболинця в околицях Баворова). Є вістка 1577 р. про слугу корон-
ного гетьмана – Боболецького, який на чолі трьох рот мав перехопити
І. Підкову в Немирові, напередодні його вторгнення до Молдови.
 50. Можливо, з Підгорецьких герба Белина – знані у белзькому та люблінсько-
му воєводствах («Паноша» згадує Підгорецьких у повіті львівському).
 51. Можливо, з Сулімирських – розгалуженої мазовецької родини.
 52. Збараж – нині райцентр Тернопільської обл.
 53. Залоце – містечко за 40 км на південний схід від Бродів (нині м-ко
Залізці Зборівського р-ну Тернопільської обл.). Маєтність Кам'янець-
ких (замок тут 1516 р. збудував дід Войтеха – Марцін Кам'янецький).
 54. Кам'янецький Войтех – старший син Яна Кам'янецького (1524-
1560 рр.), воєводи подільського. Рід походив з Сяноцького повіту (замок
Кам'янець – родова маєтність). Войтех мав брата Яна, з яким тримав
неподільними сімейні маєтності (зокрема Залоце та Олеськ). Войтех і
Ян згадані у «Паноші» у повіті львівському. Був і третій, молодший їх
брат – Станіслав. Про «брата»-кузена Каспера див. нижче (та лінія – Ян і
Каспер Кам'янецькі, згадані у «Паноші» у теребовлянському повіті).
 55. Рогатин – райцентр Івано-Франківської обл.
 56. У «Паноші» між панамі Подільського воєводства є Ян Барчиківський
(Barcikowski).
 57. Васичинський Каспер – зі старого шляхетського дому (герба Корчак),
одружений на дочці каштеляна холмського Лисаковського. Згодом
війський львівський (1581-1606 рр.). У «Паноші» Васичинські згадані
у жидачівському повіті.
 58. Рашко Прокоп – з місцевої галицької шляхти.
 59. Бережани – нині райцентр Тернопільської обл., за 89 км від Львова.
Розташоване над р. Золотою Липою, притокою Дністра. Бережани
мали потужний кам'яний замок 1554 р., належали Сенявським.
 60. Сенявський Ян (помер 1583 р.) – брат гетьмана Миколая, земський
суддя галицький (у «Паноші» згаданий як воєводич руський, у повіті
львівському).
 61. Скарбки – на коронній Русі відомі з XV ст. У «Гербах» Папроцький зга-
дує («віку мого») трьох братів Скарбків – Петра, Яна та Рафала (Яна і
Рафала згадує і «Паноша» у повіті львівському).
 62. Найвірогідніше йдеться про Девлет-Гірея, 2-го сина Шакай-Мубарек-
Гірея, 5-го сина Девлет-Гірея I, тогочасного кримського хана (1551-
1577 рр.).

63. Pamiętniki Janczara, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 /wydał Jan Łoś. – Kraków, 1912. – S. 198.
64. Адил-Гірей (Алди-Гірей, Алб-Гірей), 2-й син хана Девлет-Гірея I. У травні 1577 р. знову очолював татарський набіг на Поділля. 1579 р. як калга-султан загинув у персидському (кизылбашському) поході.
65. Був Мурад-Гірей, 2-й син Могамед (Мехмед)-Гірея, старшого сина та спадкоємця (хан Могамед-Гірей II, 1577-1584 рр.) хана Девлет-Гірея I. Хоча оповідач, здається, вважає його за сина саме Девлет-Гірея I.
66. Уже згадуваний Газі-Гірей, 6-й син хана Девлет-Гірея I, також майбутній хан.
67. Селямет-Гірей, 8-й, молодший син Девлет-Гірея I, ще один майбутній хан (Селямет-Гірей I, 1608-1610 рр.). Утім, можливо, йдеться про Селямет-Гірея – 2-го сина Адил-Гірея.
68. Можливо, мова йде про Бахт-Гірея, старшого сина Адил-Гірея.
69. Можливо, це Саадет-Гірей, старший син вищезгаданого Могамед (Мехмед)-Гірея.
70. Алп-Гірей, 4-й син Девлет-Гірея I., 1581 р. усунутий з посади калги-султана, він разом з молодшим братом Селямет-Гіреєм був захоплений в полон запорожцями Яна Оришовського.
71. Вже згаданий Девлет-Гірей, 2-й син Шакай-Мубарек-Гірея, 5-го сина хана Девлет-Гірея I.
72. Див.: Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії... – С.718.
73. Там само.
74. Там само. – С.761.
75. Петро V Кульгавий – молдавський господар (1574-1577, 1578-1579, 1582-1591 рр.).
76. Див. за приклад опис битви під Ольшаницею Й.-А. Деція: Вирський Д.С. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.А. Деція...
77. Je drzeja Maksymiliana Fredro, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem królem polskim a potem francuzkim. – Petersburg-Mohylew, 1855. – S. 136.
78. Н. Яковенко вважає, що докладні описи прапорів у тогочасній літературі це взагалі – наслідування «Іліади» та «Енеїди»: Яковенко Н. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «Debello Ostrogiano» (1600 рік) / Н. Яковенко // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 157-188.
79. Rozwadowski M. Zaciąg wojenny, toiest, sprawy potoczne terazniejsze, w roku 1621, w stronach Węgierskichy Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przełożone. – В.м. idr., 1622. – S.nlb.7-12.
80. Про поведінку татар у Молдові, є цікавий недатований лист молдавського господаря до «Алб-Гірея салтана», що відноситься до часу наступного набігу у травні 1577 р. З нього випливає, що татарський вождь, увійшовши до Молдови, надіслав господарю свого сауту Мустафу з повідомленням, що був «у лядській землі» 20 днів і вимагав сплати звичайного податку татарам, а також присилки візників і окремого воза, гідного цього татарського аристократа, див.: Źródła dziejowe. – T.IV: Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575-1577 r.: Listy, uniwersały, instrukcje. – Warszawa, 1877. – S. 136.
81. Jędrzeja Maksymiliana Fredro, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem... – S. 140.
82. Напевно, Гурка Анджей (бл. 1534-1583 рр.) – каштелян менджигецький, староста в т.ч. і яворівський. Золочів тримав у заставі Самійло

- Зборовський, який тоді «з цвітом руського лицарства» відїхав на допомогу трансільванському князю. Цим, напевно, і скористались татари.
83. Вольський Миколай з Підгайців (1553-1630 рр.) – мечник коронний (1574-1599 рр.), сенатор (1600-1630 рр.). «Паноша» згадує його у галицькому повіті.
84. Напевно, Ян Сененський з Помор'я (помер 1598/1599 р.) – жарновецький (на 1575 р. згадка «Паноші» у повіті львівському), а згодом львівський каштелян (з 1584 р.), зрештою воєвода подільський (з 1588 р.). Натхненник згадуваного «Опису давньої і нової Польщі» (Краків, 1585 р.) С. Сарницького. Можливо йдеться про Яна Сененського з Гоголір, каштеляна галицького (згадка в «Паноші»).
85. Священна Римська імперія німецької нації – традиційний ринок збуту для української худоби.

Dmytro Vyrrskyi

CRIMEAN TATAR ARMY IN THE CAMPAIGN IN 1575

(by B. Paprotsky «History pitiful...»)

B. Paprotsky verse «History pitiful...» (Cracow, 1575) is one of the most detailed descriptions of successful Tatar raids. The example of raid in the autumn of 1575 we have a detailed picture of the organization Tatar army in the campaign, action scripts Crimean's units in combat clashes, clarification logistic features including war on the Podolia and Western Ukraine in general, almost photographic reconstruction of individual duels. Unique description of the Tatar flags. Numerous biographical information about famous Ukrainian border at the Commonwealth entities (as with the Polish-Ukrainian and Tatar community). Rich toponymic information that is of interest to local historians.

Key words: Crimean-Tatar army, Bartosz Paprocki, 1575 raid.

Дмитрий Вирский

КРЫМСКО-ТАТАРСКОЕ ВОЙСКО В ПОХОДЕ 1575 ГОДА

(за Б. Папроцкого «Историей жалостная...»)

Б. Папроцкого стихотворная «История жалостная» (Краков, 1575) является одним из самых детальных описаний успешного татарского набега. На примере набега осенью в 1575 г. имеем подробную картину организации татарского войска в походе, сценариев действий отрядов при боевых столкновениях, прояснение логистических особенностей войны на Подоллии в частности и Западной Украине вообще, почти фотографические реконструкции отдельных поединков, уникальное описание татарских флагов. Дана многочисленная биографическая информация о известных на украинском пограничье Речи Посполитой персон (как из польско-украинских, так и татарских кругов). Присутствует богатая топонимическая информация, которая должна заинтересовать краеведов.

Ключевые слова: крымскотатарское войско, Бартош Папроцкий, набег 1575 года.

Отримано: 22.10.2015.